

Türkiye-Suudi Arabistan arasındaki ilişkilerinin tarihi 1740'lara uzanıyor.

Kapak Konusu

Yrd. Doç. Dr. Veysel AYHAN
ORSAM Basra Körfezi Ülkeleri Danışmanı
Abant İzzet Baysal Üniversitesi U.İ.B.
veyselayhan.com.tr

GEÇMİŞTEN GELECEĞE TÜRKİYE-SUUDI ARABİSTAN İLİŞKİLERİ

From Past to Future: Turkish-Saudi Arabian Relations

Abstract

In addition to being one of the most important countries in Arab Peninsula, Saudi Arabia, with its economic resources and religious places is a significant actor in international relations. Turkish-Saudi Arab relations date back to the 1740s. As a matter of fact it can be stated that the legitimacy of the Saudi Dynasty under the roof of the Ottoman Empire started when they were granted the district governorship over Najd and Basra. According to historical sources, the Saudi Dynasty governed that region until 1915 behalf of the Ottoman Empire. Despite that, prejudices among these two societies created an environment of conflict in the course of their history. In that study, the relationship between Turkey and Saudi Arabia is discussed at first with a focus on the Ottoman Empire period and in the second part on regard to the Turkish-Saudi Arab relations.

Kapak Konusu

Irak'taki rejimin 2003'te değişmesi, İran destekli Şii grupların iktidarı Sünni gruplardan devralması ve İran'ın Irak'ta hızla artan etkisi, tarihsel olarak Şiilerle sorunlu olan Suudi hanedanlığını tedirgin etmiştir. Suudi Arabistan'ın yeni dengelerde Türkiye'ye ihtiyacı artmıştır.

Giriş

Suudi Arabistan Arap Yarımadasındaki en önemli ülkelerden biri olmanın yanı sıra sahip olduğu ekonomik kaynaklar ve dini mekanlar itibariyle de uluslararası ilişkilerin önemli bir aktörüdür. Türkiye-Suudi Arabistan ilişkilerinin tarihsel geri planı 1740'lara kadar geri gitmekte ve Suudi Hanedanlığının Necd ve Basra kıyıları üzerindeki meşruiyeti bir anlamda Osmanlı'nın kendilerine verdiği kaymakamlık görevleri ile başlatılabilir. Tarihsel verilere bakıldığında Suudi Hanedanlığının 1915 yılına kadar Osmanlı İmparatorluğu adına bölgede egemen birim olarak faaliyet gösterdiği görülmektedir. Buna karşın iki toplum arasında var olan ön yargılar tarihin sürekliliği çatışmacı bir zeminde oluştuğu üzerinedir. Bu çalışmada Türkiye ile Suudi Arabistan arasındaki ilişkiler ilk başta Osmanlı dönemi ardından da Türkiye-Suudi Arabistan ilişkileri kapsamında irdelenecektir.

Osmanlı Döneminde Suudi Hanedanlığı: Arap Yarımadasında Suud Krallığının Kuruluşu

Arabistan Yarımadası olarak bilinen bölgede kurulmuş olan Suudi Arabistan ekonomik ve toplumsal yapısı ile bölgenin en önemli ülkesidir. Devletin kurucusu olan Suudi ailesi Necd olarak bilinen bölgede 1700'lü yılların ortalarından itibaren yönetici aile konumundadır. Suudi ailesinin bağlı olduğu ve Adnani kolundan gelen Mani bin Rabi'a El-Muraydi kabilesinin 1400'lü yıllardan itibaren Necd bölgesine göç ettikleri bilinmektedir.¹ Bedevi bir toplumsal kültüre sahip olan Suudi ailesi 1740'lardan sonra Necd bölgesinin Emiri olarak öne çıkmasına karşın, gücü ve etkisi sınırlıydı. Bu çerçevede Suudi et-

kisinin Arabistan bölgesinde genişlemesinde rol oynayan en önemli gelişme kuşkusuz 1744 yılında Muhammed Abd Al-Vahhab ile Suudi Emiri Muhammed bin Suud arasında kurulan işbirliğidir. Daha sonraları Vahhabizm olarak bilinecek olan mezhebin kurucusu olan Abd Al-Vahhab ile Muhammed bin Suud arasında yapılan anlaşmaya Suudiler yeni mezhebin koruyucusu olurken Abd Al Vahhab'da Suudilerin siyasi otoritesini tanımıştır. İttifak iki taraf arasında kurulan evlilikler yoluyla daha da güçlendirilmiştir.² 18. yy. başlarında bugünkü Riyad'a yakın Ad Driyah'da oluşturulan bu ikili yapıdaki idari anlayış, bugün de Suudi Hanedanının yönetiminin temelini oluşturmaktadır.³ Zira Necd bölgesindeki Arap gelenekleri de dikkate alındığında güçlü bir kabileye bağlı olmayan dini bir liderin siyasi bir otorite talep etmesi de mümkün değildi. Böylelikle tarihte ilk Suudi devleti diye anılacak devletin de ortaya çıktığı görülmektedir.

Suudi hareketi dini bir motivasyon kazanmasıyla birlikte kısa sürede Arap Yarımadasında güçlenmeye ve diğer kabilelerden taraftar bulmaya başladı. Özellikle görünüşte salt dini nedenlerle olan ancak Gazve amacıyla düzenlenen savaşlar sayesinde bir çok bedevi kabilenin Suudi otoritesi altına girmesi sağlanmıştır. Muhammed bin Suud döneminde (1744-1765) Suudiler Necd bölgesiyle sınırlı kalmalarına karşın özellikle Hicaz, al Ahsa ve Irak üzerinde etki oluşturma girişimlerinde bulunmuşlardır. Ancak üç bölgede Osmanlıya bağlı Arap Şeyhlerinin siyasi ve askeri baskılarıyla karşılaşmıştır. Ahsa ve Kuveyt'in içinde yer aldığı kıyı şeridi Osmanlıya bağlı Halid kabilesine bağlı Şeyhleri tarafından yönetilmekteydi. Mekke ve Taif ise Şerif ailesinde Şeyh Galip'in yönetimindeydi. Bağdat'da ise

Kapak Konusu

Türkiye ile Suudi Arabistan arasında 24 Mayıs 2010'da yeni askeri işbirliği anlaşmaları yapıldı.

Memlük prenslerinden Süleyman Paşa'nın iktidarı sürmekteydi. Ancak 1766'da başa geçen Abdülaziz bin Muhammed döneminde Suudi hanedanlığı topraklarını genişletecektir. 1749'dan itibaren Vahhabi tehlikesinden haberdar edilen Osmanlı Sarayı ilk başlarda sorunun ciddiyetini kavrayamamıştır. 1795'de el Hasa'nın (Ahsa) alınması ve ardında Katif'in Suud yönetimine geçmesinin ardından Halid Şeyhleri Bağdat'a sığınmıştır. Süleyman Paşa 1799'da Suud tehlikesini ortadan kaldırmak için bir askeri hareket düzenlemesine karşın, herhangi bir başarı gösteremez ve Abdülaziz'le 6 yıllık bir ateşkes imzalamak zorunda kalmıştır. Ancak ateşkes uzun ömürlü olmaz ve Şiiler ile yaşanan bir sorunu ba-

hane ederek Vahhabiler 1802 yılında Kerbela'ya kanlı bir baskın düzenlerler. Saldırı sırasında yaklaşık 3 bin Şii'nin öldürülmesi hem Osmanlı Sarayı'nda hem de İran yönetiminde ciddi rahatsızlık yaratır. Abdülaziz'in Kerbela baskınından bir yıl sonra bir Şii tarafından öldürülmesinde sonra başa geçen Suud bin Abdülaziz döneminde Suudiler Basra kıyılarının yanı sıra Taif, Medine ve Mekke'yi de denetimleri altına alarak bölgedeki Osmanlı varlığına son verdiler.⁴ Böylelikle 1807 yılına gelindiğinde Suudi hanedanlığı bugünkü sınırlarından daha büyük bir coğrafya üzerinde denetim kurmuş olmaktadır.

Vahhabi anlayışının temsilcisi Suudi iktidarının

Kapak Konusu

Irak'ın dışında Suudi Arabistan ile Türkiye arasındaki işbirliği alanlarının başında Lübnan ve Suriye ile ilişkiler gelmektedir. Türkiye özellikle Suudi Arabistan ve Suriye arasındaki ilişkilerin yeniden kurulmasında ve Lübnan'daki hükümet krizinin aşılmasında iki ülkenin işbirliği yapmasını yoğun bir şekilde desteklemiştir.

Arap Yarımadasını denetimi altına alması üzerine Osmanlı Devleti bazı tedbirler almak zorunda kaldı ve bu amaca yönelik olarak da Vahhabilere karşı Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'yı görevlendirdi. Görevin kabul edilmesiyle birlikte Mart 1811'de oğlu Tosun Paşa komutasında askeri seferleri başlatan Mehmet Ali Paşa ilk başlarda Mekke ve Medine'de kontrolü ele geçirmeye başardı. 1814'de Abdülaziz'in ölmesinden sonra seferlerini sürdüren Mısır kuvvetleri en sonunda 1818 Eylülünde Ad Driyah'ı ele geçirerek Abdullah bin Suud ve çocuklarını esir alarak İstanbul'a gönderdi. İstanbul'daki yargılamaların ardından idam edilen Abdullah bin Suud sonrası dönemde Mısır kuvvetleri Basra Körfezi kıyılarına kadar etkilerini genişletmiştir.⁵

1820'lerin başında ilk önce Türki bin Abdullah ardından diğer Suud liderleri tarafından Necd'de yeni bir etki alanı oluşturulmaya çalışılmışsa da Mısır'ın ve Mehmet Ali Paşa'nın girişimleri sonucu bu konuda istenilen bir otorite kurulamamıştır. 1840'lardan sonra Necd'in yönetimine gelen Suud hanedanları bölgede bir Osmanlı kaymakamı olarak görev aldılar. Her ne kadar güçlerinin kaynağını Vahhabi ve diğer Arap aşiretlerinden almış olsalar da bölgede Osmanlı adına faaliyet içerisinde yer aldılar. Bunlar arasında en önemlisi 1824 yılında Riyad'da bağımsızlık talebiyle ortaya çıkan ancak daha sonra aile içi çekişmelerin ardından öldürülen Türki El Suud'un oğlu Faysal bin Turki'dir.⁶ 1848 tarihinde kendisine Necd kaymakamlığı ünvanı verilen Faysal bin Türki döneminde Suud hanedanlığı etki alanını Bahreyn, Katar ve Kasimi Şeyhlerinin yönetimi altında bulunan (BAE) bölgelere kadar genişletmiştir.

1870'lere gelindiğinde Osmanlı İmparatorluğu Basra Körfezindeki hem İngilizlerin bölge üze-

rindeki faaliyetleri hem de Arap aşiretlerinin düzensiz davranışlarını kontrol altına almak için bölgeye bir askeri sefer düzenleme kararı vermiştir. 1871 yılında Bağdat Valisi Mithat Paşa'nın planları doğrultusunda başlayan askeri hareket sonucunda Osmanlı güçleri bugünkü Katar'a kadar olan topraklar üzerinde bir kez daha askeri ve siyasi bir denetim kurmayı başarmıştır. Askeri başarının ardından Mithat Paşa bölgede yeni bir idari yapılanmaya giderek daha önceleri Necd'e bağlı olan Ahsa ve Katar'ı ayrı birer kaymakamlık haline getirmiştir. Necd Mutasarrıflığı adı altında oluşturulan yeni idari yapıda Ahsa, Katar, Hufuf ve Necd ayrı kaymakamlıklara bölünmüş ve böylelikle Necd ve Suudların etki alanı sınırlandırılmaya çalışılmıştır.⁷ Yeni düzenleme ile birlikte Katar'ın kaymakamlığı Thani ailesine bırakılırken, Necd ise bir kez daha Suudlara bırakılmıştır. 1800'lerin sonlarına gelindiğinde Suud hanedanlığı ciddi iç rekabetler sonucu zayıflamaya başlamıştır. Özellikle bir dönemler Suudlara bağlı olan Şamar kabilesinden el Reşidlerin başarılı askeri girişimleri sonucu Necd bölgesi 1891 tarihinde ⁸Reşid ailesinin denetimi altına girmiş ve Abdurrahman ile oğlu Abdülaziz bin Abdurahman Kuveyt Şeyhi el Sabah'ın koruması altına girmek zorunda kalmışlardır. Osmanlı İmparatorluğu bir yandan Reşid ailesini desteklerken diğer yandan da Kuveyt'teki Suudlara aylık maaş bağlamıştır. 1902'de Abdülaziz'in girişimleri sonucu ilk önce Riyad ardından da Reşid ailesinin denetiminde bulunan kuzey Arabistan toprakları üzerinde bir denetim kuruldu. Osmanlı İmparatorluğu ise ilk iş olarak Abdülazizin babasını Necd kaymakamı olarak atamak oldu. Zira Osmanlı'nın Arap yarımadasındaki geleceğe uygun olarak savaşta galip geleni yönetici olarak atadığı görülmektedir.

Osmanlı-Suud ilişkilerinde yaşanan kuşku ve

Kapak Konusu

güvensizliğe rağmen 1913 yılına kadar Suudlar Necd kaymakamı olarak ünvanını kullanmayı sürdürmüşlerdir. Ancak 1910 yılından itibaren Osmanlı askerlerinin Basra'dan farklı cephelere kaydırılması Suudların dikkatinden kaçmamıştır. Son olarak Balkan Savaşları nedeniyle Bağdat ve Hasa'dan askerlerin İstanbul'a geri çekilmesi üzerine Necd Kaymakamı Abdurahman bin Suud Hasa'ya yönelmiş ve 1913 baharında Katif dahil bölgenin kontrolünü ele geçirerek rakibi Reşid ailesini bölgeden çıkartmıştır.

Ancak 1913 yılında Osmanlı ile İngilizler Basra Körfezinde etki alanının bölüştürülmesi konusundan bir anlaşma imzalamışlardır. İstanbul Anlaşması olarak bilinen anlaşmanın konumuzla ilgili olan kısmında Osmanlı İmparatorluğu Bahreyn ve BAE bölgesindeki Şeyhlikler üzerindeki haklarından vazgeçerken İngilizler de Necd ve Katar'ın Osmanlı toprağı olduğunu kabul etmişlerdir. Nitekim 1913 anlaşmasından kısa bir süre sonra da Osmanlı bürokrasisinin 1914 yılında Suudlarla bir anlaşma yapması ve kendilerine yeni oluşturulan Necd Valiliğini bırakması dikkat çekicidir.⁹ Osmanlı dönemindeki son ilişkiler ise I. Dünya Savaşı sırasında gündeme gelmiş ve İstanbul bir Osmanlı Paşası olarak Abdülaziz bin Suud'tan ilan edilen Cihat'a askerleri ile katılmasını talep etmesidir. Söz konusu dönemde hem Reşid ailesiyle yaşanan mücadele hem de İngilizlerin bölgedeki askeri varlığı hem de Savaşın belirsizliği Suudların tepkisiz kalmasına yol açmıştır. 1915 Aralığına geldiğinde ise Suudlar İngilizlerle bir anlaşma imzalamışlardır. 26 Aralıkta imzalanan anlaşmaya göre Suudlar İngiliz koruması altında bulunan Katar, Abu Dabi, Dubai ve Umman topraklarına saldırmayacaklarına teminat verirken İngilizler de Suudların Necd ve Ahsa üzerindeki egemenliğini tanıyacağını belirtmiştir. Savaşın ilerleyen günlerinde ise Suudi güçleri Osmanlı safında yer alan eski rakipleri Reşid ailesine karşı savaş ilan ederek bir anlamda Irak cephesinde İngilizlerin safında savaşılmaya başlayacaktı.¹⁰ Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'nda yenilmesi ve ortadan kalkması üzerine Abdülaziz önce Hicaz'ı yönelmiş ve buranın kontrolüne ele geçirdikten sonra da Yemen'le yıllardır sorun olan Asir topraklarına yönelmiştir. 1926'ta Asir'i hakimiyeti altına

Türkiye, Filistin meselesinde Suudi yönetimini, El Fetih'in yanı sıra Hamas'ı da sürece dahil etmenin önemine ikna etmeye çalışıyor.

olarak, önce 1926'da kendisini "Necd ve Hicaz Kralı" ilan etmiş, 1932'de ise yeni bir idari yapılanmaya giderek ülkenin ismini Suudi Arabistan Krallığı olarak değiştirmiş ve kendisini Kral ilan etmiştir.¹¹

Türkiye-Suudi Arabistan İlişkileri

Türkiye-Suudi Arabistan ilişkileri resmi düzeyde Osmanlı İmparatorluğu sonrası Suud ailesinin

Kapak Konusu

Filistin sorunu, Lübnan'daki krizler ve son olarak Yemen sorununun diplomatik yöntemlerle çözümlenmesinde inisiyatif kullanması hem Arap rejimleri hem de özelde Riyad açısından oldukça önemlidir. Bu çerçevede Türkiye-Suudi Arabistan ilişkilerinin gelişerek süreceğini ifade etmek yanlış olmayacaktır.

kurduğu Necd ve Hicaz Krallığı'nı tanımasından sonra 3 Ağustos 1929 tarihinde bir Dostluk ve Barış Antlaşması imzalayarak başlamıştır. Ancak Türkiye-Suudi Arabistan ilişkileri 1980'lerin başına kadar istenilen düzeyde bir gelişme göstermemiş ve iki ülke II. Dünya Savaşı sonrası ABD ile işbirliği yapmalarına rağmen birbirine karşı mesafeli yaklaşmışlardır. 1980'li yıllarda İran-İrak Savaşı nedeniyle Irak'tan petrol alımında yaşanan sorunların etkisiyle baş gösteren petrol kaynaklarına güvenli erişim sorununa çözüm arayışları iki ülkeyi bir birine yakınlaştırmış ve bu çerçevede 1984 yılında dönemin Cumhurbaşkanı Kenan Evren ardından 1985 yılında ise dönemin Başbakanı Turgut Özal Suudi Arabistan'a resmi ziyaretler düzenlemişlerdir. Aynı dönemde Türk mütahitlik şirketleri de Suud pazarından önemli paylar almaya başlamışlardır.¹²

1990'ların başında Irak'ın Kuveyt'i işgalinin ardından Özal'ın girişimleriyle ivme kazanan ilişkiler Özal sonrası dönemde hem bölgesel konjonktürün hem de dönemin hükümetlerinin etkisi altında kalarak daha ileri seviyelere taşınamamıştır. Zira 1991 tarihinde Irak'ın Kuveyt işgali sırasında Özal'ın oynadığı işgal karşıtı rol Suudi Arabistan'ın Türkiye ile ilişkilerini üst düzeylere çıkartmasında belirleyici olmuştur.¹³ Nitekim Turgut Özal Başbakanlığı döneminde 3 kez ve Cumhurbaşkanlığı döneminde de 1 kez olmak üzere Suudi Arabistan'a dört defa resmi ziyarette bulunmuştu. Irak'a uygulanan yaptırım politikasına Türkiye'nin verdiği destek karşılığında Suudi Arabistan yönetimi Türkiye'ye 1,2 milyar dolar tutarında petrol hibe etmiş, ayrıca, Türk Savunma Fonu'na da 1 milyar dolar karşılığı petrol katkısında bulunmuştur.¹⁴

Özal sonrası dönemde bir kez daha ilişkilerde bir ara dönem yaşandığı görülmektedir. Her iki ülkede farklı iç ve dış politika hedefleri nedeniyle yakın bir işbirliği geliştirememişlerdir. Türkiye-Suudi Arabistan arasındaki ilişkilerin değişmesine yol açan asıl gelişmeler 2003 Irak işgali sonrası Ortadoğu'da meydana gelen değişiklikler olmuştur. Diğer bir deyişle 2003 Irak işgali ile birlikte bölgede meydana gelen radikal değişiklikler ve ortaya çıkan yeni tehdit algılamaları Türkiye-Suudi Arabistan ilişkilerinde yeni bir dönemin başlamasına ciddi katkı sağlamıştır. Suudi Arabistan Kralı Abdullah bin Abdülaziz ilki 8-10 Ağustos 2006 ve ikincisi de 9-10 Kasım 2007 tarihlerinde olmak üzere iki kez Türkiye'ye resmi ziyaretler gerçekleştirirken Türkiye'den de hem Başbakanlık hem de Cumhurbaşkanlığı nezdinde Suudi Arabistan'a resmi ziyaretler düzenlenmiştir. Suudi Arabistan Kralı Abdullah bin Abdülaziz'in Ağustos 2006'daki Türkiye ziyareti iki ülke ilişkileri açısından oldukça tarihi ve önemli görülmektedir. Kral Abdülaziz 40 yıl aradan sonra Türkiye'yi ziyaret eden ilk Suudi Arabistan Kralı olmuştur. Kral Abdullah beraberinde 400 kişilik bakan, işadamı, bürokrat ve kraliyet ailesinden oluşan bir heyetle Ankara'ya gelerek iki ülke ilişkilerinin gelişmesine önemli bir katkı sağlamıştır.¹⁵

Başbakan Erdoğan'ın ilki 18 Eylül 2005 tarihinde olmak üzere çeşitli kez Suudi Arabistan ziyaretlerinin ardından en kritik Suudi Arabistan ziyaretini 3-6 Şubat 2009 tarihleri arasında ise Cumhurbaşkanı Abdullah Gül gerçekleştirmiştir. Cumhurbaşkanı Gül beraberindeki geniş bir heyetle birlikte Suudi Arabistan'a gerçekleştirdiği ziyaret tarih itibarıyla Türkiye'nin Gazze Savaşı'na dönük izlediği politikaların Arap

Kapak Konusu

dünyasında büyük bir heyecan ve desteğe yol açtığı bir döneme rastlamıştır. Bunun yanında Cumhurbaşkanı Gül'ün ziyareti aynı zamanda Türkiye'nin Hamas'la ilişkileri nedeniyle İran'a yaklaştığı yönünde bir takım iddiaların gündeme geldiği günlerde gerçekleştirilmiştir. Gül'ün ziyaretinden Gazze Savaşı, Hamas ve İran'la ilişkiler dolayısıyla Arap Ortadoğu'sunda Türkiye hakkında iki farklı algılama oluşmuştu. Bazı yazarlar Türkiye'nin İran, Suriye, Hizbullah ve Hamas ittifakına kaydığını ileri sürmekteydi. Diğer bir deyişle Türkiye'nin İran ittifakına kaydığı yönünde kuşkular ve İran Cumhurbaşkanı Ahmedinecad'ın Ankara ziyaretiyle ilgili olarak da bazı güçlü iddialar dile getirilmekteydi. Diğer bir algılama ise Türkiye'nin Ortadoğu'daki sorunların çözümünde Arap tezlerini desteklediği yönündeydi. Türkiye de her iki algılamanın ve kaygıların da farkındaydı. Sözkonusu iddialar ve kaygılar Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ün Suudi Arabistan'a gerçekleştirdiği uzun süreli ziyaretle ortadan kaldırılmıştı. Çünkü Suudi rejimi sonuçta Bedeviliğe özgü bir kültürel yapı göstermektedir. Bu kültüre göre misafir gelip kalmalı ve ev sahibine saygı çerçevesinde uzun süreli ağırlandmalıdır. Bu misafirperverlik sürecinde ev sahibi misafirini en iyi şekilde ağırlamaya çalışır.¹⁶ Cumhurbaşkanı Gül Suudi Arabistan'daki Şura Meclisi'nde yaptığı konuşmada, Türkiye'nin Arap-İsrail sorununun çözümünde Arap inisiyatifine destek verdiğini açıklamıştır. Bu şekilde Türkiye'nin İran'ın değil Arapların yanında yer aldığını göstermiş oldu. Başbakan Erdoğan'ın son ziyaretiyle birlikte açık bir şekilde Türkiye'nin Ortadoğu'da sorunların çözümünde Suudi Arabistan'la işbirliği yapacağını açıklaması taraflar arasındaki diyalog ve işbirliği sürecinin gelişeceğinin açık işaretleri olmuştur.¹⁷

Cumhurbaşkanı Gül'ün ziyaretinin ardından Başbakan Erdoğan'ın biri Ocak 2010 diğeri de Mart 2010 tarihindeki Suudi Arabistan ziyaretleri birkez daha dikkatlerin Türkiye-Suudi Arabistan ilişkilerine çekilmesine yol açmıştır. Başbakan Recep Tayyip Erdoğan, Ocak ayındaki üç günlük Suudi Arabistan'daki görüşmeleri sırasında, Suudi Arabistan Kralı Abdullah Bin Abdülaziz El Suud tarafından üst düzeyde ağırlandmıştır. Türk heyeti içinde Başbakan'ın yanı

sıra Dışişleri Bakanı Davutoğlu, Devlet Bakanı Zafer Çağlayan, Maliye Bakanı Mehmet Şimşek, Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı Taner Yıldız ve işadamları bulunmaktadır. Türkiye-Suudi Arabistan ilişkilerine yönelik olarak Başbakan Erdoğan katıldığı Riyad Ticaret Odası'ndaki toplantıda oldukça önemli mesajlar vermiştir. Erdoğan konuşmasında iki ülkenin ortak tarih birlikteliğine değinmiş ve bölgede yaşanan gelişmelerden iki ülkenin de etkilendiğine dikkat çekmiştir. Erdoğan'ın Riyad Ticaret Odası'ndaki konuşmasında öne çıkan bir diğer vurgu ise bölgenin geleceğinin inşasında ortak çıkarlarının olduğunun ifade edilmesi olmuştur. Erdoğan açık bir şekilde "İstanbul'un, Ankara'nın kaderi, Riyad'ın kaderinden ayrı görülebilir mi? Mekke'nin, Medine'nin, Cidde'nin, Tebuk'un, Taif'in kaderi, İstanbul'un, Konya'nın, Adana'nın, Diyarbakır'ın, kaderinden ayrı çizilebilir mi? Mesafelerin, sınırların bizi birbirinden ayırması, bizi birbirinden uzak tutması hiç mümkün olabilir mi? Suudi Arabistan'ın sevinci bizim sevincimiz, hüznü bizim hüznümüzdür. Aynı şekilde Türkiye'nin sevincinin, Suudi Arabistan'ın sevinci, Türkiye'nin hüznünün, Arabistan'ın hüznü olduğunu biliyor ve bunu tüm kalbimle inanıyorum" demiştir. Söz konusu ifadelerde anlaşıldığı üzere Türkiye ve Suudi Arabistan son yıllarda bölgede meydana gelen gelişmelere karşı ortak bir dış politika izlemeyi ve ortak politikalar geliştirmeyi hedeflemektedir. Bu noktada iki ülkenin dış politikada işbirliği ve ortak tehdit algılamalarına değinmeden önce taraflar arasındaki işbirliği sürecinin kurulmasına yol açan tarihi ziyaretlere bir kez daha dikkat çekmekte yarar vardır.¹⁸

Erdoğan'ın Mart ayındaki Suudi Arabistan ziyareti ise bir anlamda iki ülke arasındaki tarihi önyargıların ciddi anlamda aşıldığını göstermektedir. Söz konusu ziyaretin temel amacı Kral Faysal Vakfı tarafından düzenli bir şekilde verilen "Kral Faysal Uluslararası Ödülü" almak içindi. 'İslam'a hizmet" kapsamında Erdoğan'a böyle bir ödülün vermesi açıkçası 1914 yılından itibaren sürekli bir şekilde Türkiye'nin Arap coğrafyasındaki bazı yanlış anlaşılmalardan aşılmasına katkı sağlayacağı açıktır. Nitekim Erdoğan'da konuşmasında ortak tarih ve din vurgusunu öne çıkartması dikkat çekicidir.¹⁹

Kapak Konusu

Türkiye-Suudi Arabistan İlişkilerinin Geleceği: Bölgesel Sorunlara Karşı Ortak Çıkarlar

Türkiye ile Suudi Arabistan arasındaki ilişkilerin gelişmesinde rol oynayan temel etmenlerin başında Suudi rejiminin iç ve dış tehdit tanımlamalarının 1990 sonrası dönemde ciddi şekilde değişmesi buna paralel olarak da Türkiye'nin Ortadoğu politikasında daha aktif bir rol oynamaya başlamasıyla doğrudan ilişkilidir. Bu kapsamda Suudi Arabistan açısından öncelikli olarak iç ve dış tehdit tanımlamalarına bakmak gerekir. İç tehdit tanımlaması için öncelikli olarak 1920'lerden farklı olarak ciddi bir genç nüfusa sahip olması buna karşın artan işsizlik ve gençlerin radikalleşmesidir. Dünyanın en önemli petrol rezervlerine sahip olmasına karşın Suudi Arabistan ekonomisini çeşitlendirme konusunda başarısız olmuştur. Artan genç nüfus Arap-İsrail sorunu başta olmak üzere radikal İslami grupların politikalarını desteklemeye başlamaları sonucu el Kaide gibi örgütler Suudi Arabistan'da daha etkili olmaya başlamışlardır. İç tehdit tanımlaması içinde aynı zamanda radikalleşen ve politik taleplerle ortaya çıkmaya başlayan Şiiiler de tanımlanmaktadır. Suudi Arabistan'ın dış tehdit tanımları içerisinde ise öncelikli olarak bölgesel sorunlar gelmektedir. Irak'ın işgalinin getirdiği kaos ve belirsizlik, İran'ın silah teknolojisinde yaşanan gelişmeler, Hizbullah ve Hamas gibi devlet dışı aktörlerin istikrarsızlık girişimleri, özellikle 11 Eylül sonrası ABD ve diğer bölge dışı güçlerin Suudi Arabistan'la olan ilişkilerinde yaşanan belirsizlikler, ABD'nin Arap-İsrail sorununda İsrail yanlısı politikalarının getirdiği sorunlar, ABD'nin Lübnan ve Filistin örneğinde olduğu gibi Arap ülkelerindeki iç sorunlara doğrudan müdahalesi ve son olarak da Basra Körfezinde Batı yanlısı ve Batı karşıtı şeklinde oluşan radikal bloklaşmalar.²⁰

Bu kapsamda Türkiye ile Suudi Arabistan arasında ekonomik işbirliğinin yanı sıra dış politika konusunda oldukça önemli bir işbirliği alanı bulunduğu görülmektedir. Daha önce de belirtildiği üzere 2003 Irak işgali sonrası Ortadoğu'daki güç dengesi Suudi Arabistan'ın aleyhine bir gelişme göstermiş ve Suudi Arabistan ciddi bir güvenlik tehdidi altına girmiştir. Irak'taki rejim değişikliği

ve Şiiilerin iktidardan etkin bir pay alması Suudi Arabistan'da yalnızca bir dış tehdit değil aynı zamanda bir iç güvenlik sorununun ortaya çıkmasına da yol açmıştır. Yukarıda da değinildiği üzere Kerbala baskını gibi olaylar tarihsel olarak Vehhabiler ile Şiiiler arasındaki sorunun ciddiyetini ortaya koymaktadır. Suudi Arabistan'daki Şiiilerin toplum nüfus içerisindeki oranının %8-10 civarında olduğunun belirtilmesine karşın Şii kaynakları bunun %25 civarında olduğunu (2 ile 4.5 milyon arası) belirtmektedir. Şiiiliğin halen dahi bir mezhep olarak kabul edilmemesi, zengin petrol yataklarının Şii bölgesinde bulunmasına karşın devlet gelirlerin sınırlı derecede faydalanılması ve Vehhabilerin mezhepsel baskıları Şiiilerin politizasyonuna yol açarken, ilk başta İran devrimi ardından da Irak'taki rejim değişikliği Şiiilerin daha aktif bir mücadele süreci içerisine girmelerine yol açabilir.²¹ Ayrıca Suudi Arabistan kendi ülkesindeki Şiiilerin de Irak'ın ardından politik faaliyetlere girişmesinden çekinmektedir. Aynı zamanda İran'ın bu kesim üzerinde yönlendirici bir etkiye yol açmasından kaygı duyulmaktadır. Bu yüzden Suudi Arabistan Şii vatandaşlarının Irak ve İran'a ziyaretlerine ciddi bir sınırlama getirmiştir.²²

Bu bağlamda Irak Sorunu konusunda her iki ülke de Irak'ın istikrarlı ve bölge ülkelerinin güvenliğine tehdit oluşturmayan bir ülke olmasını savunmakta ve bu konuda ortak bir dış politika izlemeye çalışmaktadır. Irak'ın Kuveyt işgali sırasında her iki ülkenin ortak bir cephede yer alması dikkat çekiciydi. 2003 işgali sonrası da Irak'taki gelişmeler karşısında ortak bir politikaya sahip oldukları görülmektedir. Aynı zamanda İran'ın Irak'taki etkisi her iki ülkede de ciddi rahatsızlığa yol açmış bulunmaktadır. Suudi Arabistan Türkiye'nin Irak'taki tüm grupları siyasal sürece katılması yönündeki çabalarını desteklerken Türkiye'de Suudi Arabistan'ın Irak'ın yeniden yapılandırılması sürecine katkı sağlamasını desteklemektedir. Başbakan Erdoğan Ocak 2010'daki ziyaretinde Suudi Arabistan'da yaptığı açıklamada "Irak'taki meseleler sadece Irak'takilerin değil hepimizin ortak meselesidir. Filistin sadece Filistinlilerin değil hepimizin meselesi ve hepimizin vicdanını acıtıyor. Öyleyse dayanışmayı artırmamız gerekiyor. Dayanışma,

Kapak Konusu

istişare ve işbirliğini daha da artırmamız gerekiyor” diyerek Irak sorunu konusunda iki ülkenin işbirliği sürecinin derinleştirilmesi amacını ortaya koymuştur.²³ İki ülke özellikle Irak'ta yeni bir hükümet kurma çalışmalarında aktif bir işbirliği içinde olmuşlardır. Suudi Arabistan'ın desteğini arkasına alan İyad Allavi'nin Türkiye'ye düzenlediği ziyaretler ve Türkiye'nin Allavi'ye verdiği destek bir anlamda Türkiye ile Körfez'deki Arap ülkelerinin Irak politikasının bir biriyle uyuşması olarak algılanmıştır. Nitekim Irak'ın toprak bütünlüğünün korunması ve iktidarın etnik ve mezhep yapıya göre bölünmesine karşı çıkılması gibi ilkelerde iki tarafında ortak bir politikaya sahip olduğunu göstermektedir.²⁴

Öte yandan Irak'ın dışında Suudi Arabistan ile Türkiye arasındaki işbirliği alanlarının başında Lübnan ve Suriye ile ilişkiler gelmektedir. Türkiye özellikle Suudi Arabistan ve Suriye arasındaki ilişkilerin yeniden kurulmasında ve Lübnan'daki hükümet krizinin aşılmasında iki ülkenin işbirliği yapmasını yoğun bir şekilde desteklemiştir. Nitekim Ekim 2009'da Suudi Arabistan Kralının Suriye ziyareti, söz konusu ziyaretten önce Beşşar Esad'ın Suudi Arabistan ziyaretinde Türkiye'nin iki taraf arasındaki diyalog sürecinin kurulmasında oynadığı rol önemli olmuştu. Öte yandan Lübnan'daki gruplar arasındaki sorunların diyalog yoluyla çözümlenmesinde Türkiye ile Suudi Arabistan arasında önemli bir işbirliği alanı bulunmaktadır. Türkiye Şii grupların işbirliği sürecine katılmasında önemli bir çaba harcayarak bir anlamda Suudi Arabistan'ın Lübnan'daki etkisinin sürdürülmesinde dolaylı yoldan yardımcı olmuştur. Suudi Arabistan özellikle Hizbullah'ın siyasi ve askeri faaliyetlerinden rahatsızlık duymakta ve Hizbullah'ı İran'ın yönlendirmesiyle Ortadoğu'yu radikalleştirmekle suçlamaktadır. Sorunların barışçıl yöntemlerle çözümlenmesi ve Hizbullah'ın siyasal sürece katılması bir anlamda bölgedeki radikalleşmenin azaltılmasında önemli olmaktadır. Lübnan'da Hariri liderliğinde bir hükümet kurulması, ardından Lübnan ile Suriye arasındaki sorunların belli ölçüde aşılması ve Türkiye'nin öncülüğünde her iki ülkenin de içerisinde yer aldığı (diğer ülke Ürdün) serbest ticaret ve serbest vize bölgesi oluşturulmasına politikaları Suudi Arabistan açısında olumlu

karşılanmaktadır. Suudi Arabistan bu politikaların Suriye ve Lübnan'ın İran'ın etki alanından çıkartılması için önemsemektedir. Dolayısıyla bir anlamda Ortadoğu'daki radikal akım ve aktörlerin Arap sistemine entegre edilmesinde Türkiye'nin oynadığı yapıcı rol Suudi rejimi tarafından ciddi şekilde desteklenmektedir.

Taraflar arasındaki bir diğer ortak alan ise Filistin sorunudur. Bu çerçevede Filistin sorunu ve Arap-İsrail sorununun çözümünde Türkiye oldukça önemli bir aktör haline gelmiş bulunmaktadır. Özellikle Gazze Savaşı sırasında Suudi Arabistan'ın üstü örtülü bir şekilde Hamas'ı suçlamasına karşın Türkiye'nin doğrudan İsrail'i eleştirmesi ve sorunu uluslararası alana taşıması Suudi Arabistan'da rahatsızlığa yol açmış ve Türkiye'nin de İran gibi bölgeyi radikalleştiren Hamas'la birlikte davrandığı yönünde bazı kuşku olmasına yol açmıştır. Suudi Arabistan rejimi Hamas gibi aktörlerin İran'ın girişimleriyle bölgeyi Batı ile ilişki içerisinde rejimler açısından radikalleştirmesinden kaygı duymaktadır. Ancak Cumhurbaşkanı Gül'ün Suudi Arabistan ziyaretiyle birlikte sözkonusu kuşku ortadan kaldırılmış ve iki ülke Filistin sorununda Arap inisiyatifini destekleyeceklerini açıklamıştır. 3 Ocak 2009'da Suudi Arabistan'daki temasları sırasında Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu'da yaptığı açıklamada “Türkiye-Arap ülkeleri ilişkileri geliyor. Bu bağlamda Türkiye Suudi Arabistan ilişkilerini, Arap dünyası ile ilişkilerin en önemli ayaklarında biri olarak görüyoruz. Bu bakımdan ilişkilerimizi bölgesel alanda koordine etmek büyük önem taşıyor. Suudi Dışişleri Bakanı Suud El Faysal ile görüşmemizde bölgesel konuları açık ve samimi bir şekilde görüştük. Filistin sorununa, Gazze sorununa, Kudüs'teki girişimler konusunda aynı yaklaşımlara sahibiz” ifadelerine yer vermiştir.²⁵

Başbakan Erdoğan'da Suudi Arabistan'daki temasları sırasında oldukça açık bir şekilde Türkiye'nin bölgesel sorunların çözümünde Suudi Arabistan'la ortak bir yaklaşıma sahip olduğunu vurgulamıştır. Başbakan Erdoğan Suudi Arabistan Kralı Abdullah'ın politikalarına yönelik olarak “Kral Abdullah'ın dirayetli önderliğinde uluslararası alanda ülkenizin saygınlığı ve

Kapak Konusu

etkinliği daha da pekiyor. Suudi Arabistan'ın bölgemizde barış ve istikrarın sağlanması ve bölge halkının refahının artırılmasına katkılarını takdirle takip ediyor ve bundan çok büyük memnuniyet duyuyoruz" ifadelerini kullanmıştır. ²⁶Her iki ülke Filistin sorunu konusunda ilk etapta Filistinli gruplar arasında bir diyalog sürecinin başlatılmasını ve ardından da İsrail'in Filistin Otoritesiyle sorunlarını barışçıl yöntemlerle çözmesini ve 1967 sınırlarına geri dönüş temelinde bağımsız bir Filistin devletinin kurulmasını desteklemektedir.²⁷

Suudi Arabistan açısından günümüzde en önemli dış sorunlarından bir diğeri ise Yemen'deki Şii isyanı ve Suudi rejimine etkisi gelmektedir. Hutsi güçlerinin bir Suudi savaş uçağını düşürdüklerini açıklamaları ve 3 Kasım 2009'da da Suudi topraklarını işgal etmeleri üzerine başlayan sıcak çatışmalar Suudi güçlerinin başarısızlığıyla sonuçlanmıştır. Ardından Suudi Arabistan diplomatik yöntemlerle işgal altındaki topraklarını kurtarabilmişti. Bu çerçevede Türkiye'nin Yemen sorunu konusunda da Suudi Arabistan'ın güvenlik kaygılarını dikkate aldığı görülmektedir. Dışişleri Bakanlığı tarafından yapılan açıklamalara bakıldığında Türkiye'nin Yemen'in istikrarını ve toprak bütünlüğünü destekleyen bir dış politika izlediği görülmektedir. Ayrıca Başbakan Erdoğan'ın Suudi Arabistan Kralının politikalarına yönelik yaptığı açıklamada Türkiye'nin Riyad'ın bölgesel politikalarını desteklediğini göstermektedir.²⁸

İran ve nükleer silahların yayılması konusunda Türkiye ve Suudi Arabistan arasında ortak politikaların bulunmasına karşın söylemde bazı farklılıkların olduğu gözlemlenmektedir. Suudi rejimi İran'ın nükleer güç elde etme politikasının bölgedeki güç dengelerinin İran lehine bozulmasına yol açacağını ve bu durumda tüm Basra Körfezinin ciddi bir tehdit altına girmesinden çekinmektedir. Suudi Arabistan temel politikası bölgenin nükleer silahlardan arındırılması ve tüm girişimlerin engellenmesi yönündedir.²⁹ Nitekim artan güvenlik tehdidinin de etkisiyle Suudi rejiminin 2010 yılında yalnızca ABD'den yaklaşık 60 milyar dolarlık bir silah alımı gerçekleştirmeye yönelmesi dikkat çekicidir. İran soru-

nuyla bağlantılı olarak Irak ve Yemen cephesinde yaşanan istikrarsızlıklar Riyad'ı bir yandan içerisinde Türkiye'nin de yer aldığı bölge ülkeleriyle daha yakın bir işbirliğine yönlendirirken diğer yandan da doğrudan silah alımına yönelerek hem askeri kapasitesini artırmaya hem de ABD yönetimi ile askeri işbirliğine güçlendirme itmiştir.³⁰ Her iki ülkede bölgede nükleer silahların yayılmasını istemediklerini ortaya koymalarına karşın Türkiye İran'ın diyalog süreciyle işbirliğine yanaşması yönünde bir dış politika izlediği gözlemlenmektedir. Nükleer konunun dışında Türkiye İran'ın bir bölge ülkesi olarak bölgedeki sorunların çözümünde işbirliği yapılabilecek bir aktör olarak görmektedir. İran'ın dışlanmasının sorunların çözümünü zorlaştırmasından çekinilmektedir. Bununla birlikte her iki ülkede İran konusunda daha hassas bir dış politika izlendiği ve Türkiye'nin Suudi Arabistan'ın İran konusundaki kaygılarını anladığı görülmektedir.

Sonuç

Türkiye-Suudi Arabistan ilişkilerinin tarihsel geri planı 1740'lara kadar geri gitmekle birlikte söz konusu ilişkilerin bazen işbirliği bazen de çatışma zemini üzerinde geliştiği görülmektedir. Suudi hanedanlığının krallığa dönüştüğü I. Dünya Savaşı sonrası dönemde iki ülke arasındaki ilişkiler bölgesel sorunlar ve farklı önyargılar hem ülkesel hem de toplumsal düzeyde istenilen ölçüde bir gelişme göstermesini engellemiştir. Ancak ilki 1980-1988 İran-İrak Savaşı ardından da Irak'ın Kuveyt işgali ve 2003 Irak işgali ile taraflar arasındaki ilişkilerde ciddi bir değişim süreci yaşanmıştır. 1991 Savaşında her iki ülkede Irak'ın girişimlerinin engellemesi konusunda ortak bir politika yürütmüşlerdir. 2003 Irak işgali karşısında ortak kaygılar taşımalarına karşın Suudi Arabistan ABD'ye üs kolaylıkları sağlamak zorunda kalmıştır.

Ancak 2003 işgali sonrası ABD'nin Irak politikası her iki ülkenin de güvenlik kaygılarının artmasını yol açmıştır. Irak'taki rejim değişikliğinden her iki ülkede farklı şekillerde de olsa etkilenmiştir. İran destekli Şii grupların iktidarı Sünni gruplardan devralması ve İran'ın Irak'taki etkisi başta tarihsel olarak Şiiilerle sorunlu olan Suudi

Kapak Konusu

hanedanlığını ciddi şekilde tehdit altına koymuştur. İran'ın nükleer programını uluslararası baskılara rağmen sürdürmesi, Hamas, Hizbullah ve Hutsi gibi devlet dışı aktörleri kullanma kapasitesi Riyad'daki güvenlik kaygılarının artmasına yol açmaktadır. Aynı şekilde Türkiye'de bölgenin istikrarlı bir yapıya kavuşturmasını çıkarlarına daha uygun görmektedir. Bu kapsamda Irak'ın tüm bölge için sorun yaratmayacak şekilde istik-

rarlı bir yapıya kavuşturulmasında aktif bir dış politika izlendiği görülmektedir. Filistin sorunu, Lübnan'daki krizler ve son olarak Yemen sorununun diplomatik yöntemlerle çözümlenmesinde inisiyatif kullanması hem Arap rejimleri hem de özelde Riyad açısından oldukça önemli görülmektedir. Sonuç olarak iki ülke arasındaki ilişkilerin gelişerek süreceğini ifade etmek yanlış olmayacaktır. ■

- 1 Işıl Işık Bostancı, Saudi Arabistan Krallığı'nın Resmen İlan Edilmesinden Önce Arabistan Bölgesi, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi, Cilt:1, Sayı:2, 2003, 31.
- 2 Ahmet V. Ecer, *Tarihte Vehhabi Hareketi ve Etkileri*, Ankara: Asam Yayınları, 2001, s. 56
- 3 Türkiye'nin Suudi Arabistan Büyükelçiliği Resmi İnternet Sitesi, "Suudi Arabistan Tarihi", <http://riyad.be.mfa.gov.tr/ShowInfoNotes.aspx?ID=2>, (e.t. 09.11.2010)
- 4 Ecer, op. cit., ss. 129-136
- 5 Ibid., 153
- 6 Zekeria Kurşun, *Necd ve Ahsa'da Osmanlı Hakimiyeti*, Türk Tarih Kurumu, 1998, ss. 68-69
- 7 Ibid.
- 8 Ibid., s. 166
- 9 Ibid., ss. 226-238
- 10 Sanderson Beck, *Arabia, Yemen, and Iraq: 1700-1950*, <http://www.san.beck.org/16-4-Arabia,Iraq.html#a3>
- 11 Muhittin Ataman, *Türkiye-Suudi Arabistan İlişkileri: Temkinli İlişkilerden Çok-Tarafli Birlikteliğe, Ortadoğu Analiz*, 2009, Cilt 1, Sayı 9, s.73-74.
- 12 Türkiye'nin Suudi Arabistan ..., <http://riyad.be.mfa.gov.tr/ShowInfoNotes.aspx?ID=13>
- 13 Detaylı bilgi için bkz., Ramazan Gözen, *Amerikan Kışkacında Dış Politika: Körfez Savaşı, Turgut Özal ve Sonrası*, Ankara:Liberte Yay., 2000
- 14 Ataman,op. cit., s. 75
- 15 Ibid., s. 77
- 16 Nabeel Al Khatib, Mülakat, 05.02.2009, Dubai
- 17 Türkiye'nin Gazze Politikasının Basra Körfezi Ülkeleri Üzerindeki Sonuçları: Saha Araştırmasına Dayalı Bir Analiz, Orta Doğu Analiz, Cilt:1, Sayı:3, Mart 2009, s. 60
- 18 CNN Haber, "Haiti Hıristiyan diye yardım etmeyelim mi?", 19.01.2010, <http://www.cnnturk.com/2010/dunya/01/19/haiti.hiristiyani.diye.yardim.etmeyelim.mi/560047.0/index.html>
- 19 Sabah Gazetesi, "Erdogan'a Kral Faysal Ödülü", 09.03.2010, http://www.sabah.com.tr/Dunya/2010/03/09/erdogana_kral_faysal_odulu
- 20 Rami Khouri, "America, the Middle East, and the Middle East, and the Gulf: An Arab View of Challenges Facing the New United States Administration, Center for International and Regional Studies - CIRS Brief, No: 1, 2008; Bülent Aras, "Davutoğlu ile Suudi Arabistan", Sabah Gazetesi, 06.01.2010
- 21 Ondrej Beranek, "Divided We Survive: A Landscape of Fragmentation in Saudi Arabia", Crown Center for Middle East Studies, Brief No: 33, January 2009, ss. 4-5
- 22 Veysel Ayhan ve Ogun Duru tarafından, Kerbelâ ve Necef'de gerçekleşen çeşitli mülakatlar, Şubat 2010.
- 23 Nazif Erişik, "Başbakan Erdoğan'dan Suudilere mesaj: Bölgede geleceği birlikte inşa etmek zorundayız, 19.01.2010, Suudi Arabistan Türk Konseyi Resmi İnternet Sitesi, <http://www.saturkkonseyi.net/ReadNews.aspx?ID=56>(e.t. 03.11.2010)
- 24 Musings On Iraq: Iraq News, Politics, Economics, Society," Turkey, Saudi Arabia, And Iran's Role In Putting Together A New Iraqi Government", March 30, 2010, <http://musingsoniraq.blogspot.com/2010/03/turkey-saudi-arabia-and-irans-role-in.html> (e.t. 03.11.2010)
- 25 Alukah News, Davutoğlu: Suudi Arabistan İlişkileri, Arap Dünyası ile İlişkilerin En Önemli Ayağı, http://www.alukah.net/World_Muslims/0/9123/, (e.t.08.11.2010)
- 26 Erdal Şen, " Mekke'nin kaderi, İstanbul'dan ayrı çizilebilir mi?", 20.01.2010, Zaman Gazetesi, <http://www.zaman.com.tr/haber.do?haberno=942395>
- 27 Ibid.
- 28 Aras, loc. cit.; Detaylı bilgi için bkz., Veysel Ayhan, "Yemen Sorunu: Bölgesel Savaşa Doğru mu? ", Orta Doğu Stratejik Araştırmalar Merkezi, Rapor No:9, Ocak 2010
- 29 Tariq Khaitous, "Why Arab leaders worry about Iran's nuclear program", Bulletin of the Atomic Scientists, 23 May 2008, <http://www.thebulletin.org/web-edition/features/why-arab-leaders-worry-about-irans-nuclear-program>
- 30 Stephen M. Walt, "The new Saudi arms deal", September 21, 2010, Foreign Policy, http://walt.foreignpolicy.com/posts/2010/09/21/the_new_saudi_arms_deal (e.t. 11.11.2010)

DİPNOTLAR